

ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ ТА СЛОВ'ЯНСЬКИЙ СВІТ (до 200-річчя від дня народження)

УДК 930(477.54):929 Срезневський

І. І. СРЕЗНЕВСЬКИЙ ТА СТАНОВЛЕННЯ ТРАДИЦІЇ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Ю. А. Кісельова

Кісельова, Ю. А. І. І. Срезневський та становлення традиції історіографічної рефлексії в Харківському університеті

В статті розглядається традиція історіографічної рефлексії в Харківському університеті в першій половині XIX ст. Метою автора було з'ясувати вплив цієї традиції на становлення І. І. Срезневського як науковця та вказати, як традиція була ним продовжена у його науковій та викладацькій діяльності.

Ключові слова: І. І. Срезневський, історіографічне знання, Харківський університет.

Киселёва, Ю. А. И. И. Срезневский и становление традиции историографической рефлексии в Харьковском университете

В статье рассматривается развитие традиции историографической рефлексии в Харьковском университете в первой половине XIX в. Целью автора было выяснить влияние данной традиции на становление И. И. Срезневского как ученого и указать как традиция была им продолжена, воплотившись в его научной и преподавательской деятельности.

Ключевые слова: И. И. Срезневский, историографическое знание, Харьковский университет.

Kiseljova, J. A. I. I. Sreznevskiy and the formation of the tradition of historiographic reflection at Kharkov University

The article deals with the development of tradition of historiographic reflection at Kharkov University in the first half of the 19th century. The aim of the author was to determine the influence this tradition to the process of formation of I. I. Sreznevskiy as a scientist and specify how the tradition was continued by him in his research and teaching activities.

Keywords: I. I. Sreznevskiy, historiographical knowledge, Kharkiv University.

Ім'я видатного вченого Ізмаїла Івановича Срезневського нерозривно пов'язано з Харківським університетом. Тут він, син професора російської словесності цього університету, здобув вищу освіту, спробував свої сили в галузі політичної економії і статистики, знайшов однодумців та соратників, співзвуччя своїм, навіяним романтичною добою, фольклористичним захопленням, отримав путівку у наукове життя (направлення у закордонне відрядження) та зробив перші кроки як дослідник і викладач в галузі слав'янознавства.

Серед незчисленної кількості факторів та тенденцій, які визначили науковий шлях вченого та пов'язали його з alma mater, можливо виділити наукову традицію, яка безпосередньо вплинула на становлення І. І. Срезневського як науковця, але до сьогодні не привертала уваги дослідників. Мається на увазі традиція історико-наукової (історіографічної) рефлексії в Харківському університеті.

У сучасній історіографічній науці загальноновизнаною стала теза про одночасність появи історіографічного компоненту зародженню самого історичного знання¹. Але довгий час історіографія побувала у вигляді внутрішньої рефлексії історика. Перетворенню ж її на зовнішню сприяв як процес інституціоналізації історичної науки, так і загальний розвиток історико-наукової складової університетської науки першої половини XIX ст. В рамках цих процесів й буде розглянуто нами генезис історіографічної традиції в Харківському університеті та його вплив на формування наукової діяльності І. І. Срезневського.

Незважаючи на те, що І. І. Срезневський навчався на етико-політичному відділенні Харківського університету, ми вважаємо доречним розглядати процес його науково-професійного становлення в широкому контексті розвитку університетської

©Кісельова Ю. А., 2013

гуманітаристики. Такий підхід видається правомірним з огляду як на особливості розвитку університетської науки того часу (а саме органічну близькість та відносно слабу диференційованість різних галузей знання), так і схильність самого науковця до літературної творчості, філологічних та етнографічних спостережень, які у культурному середовищі Харкова знайшли благодатний ґрунт. Важливим був також вплив наукових уподобань батька науковця І. Є. Срезневського (хоча і відносно нетривалий час через його передчасну смерть). Зацікавлення до філологічного знання молодому науковцю прищеплювала матір Ізмаїла Івановича, а також учні та колеги батька, які продовжували працювати в університеті після його смерті (наприклад, викладач кафедри всесвітньої історії Є. М. Філомафитський, який був вихованцем родини Срезневських та у 1810-х рр. разом з Р. Т. Гонорським та Г. Ф. Квіткою плідно працював над виданням, ініційованого І. Є. Срезневським часопису „Украинский вестник“²).

З перших кроків самостійного життя І. І. Срезневський мріяв про наукову кар'єру³. Треба зазначити, що на 1840-і рр. в цілому був сформований погляд на систему професійних якостей університетського професора, в основу якої була покладена рефлексивна складова діяльності університетського науковця. Сприяли цьому складні завдання формування нової професійної групи (університетської професури) та організації навчання у новостворених університетах на рівні західноєвропейської науки та освіти, що стояли перед творчими системи вищої освіти Російської імперії. Відтак, навіть у науково-атестаційних документах основними якостями кандидатів на вчені ступені були визначені такі як обізнаність з історичним розвитком наук, вміння використовувати найкращі досягнення наукової думки в процесі викладання, спроможність до самостійних оцінок „переворотів у ході наук“⁴. Таким чином, певною мірою вважалось, що здатність до рефлексії дорівнювала здатності до наукової діяльності.

З іншого боку, історико-наукові знання у перші десятиліття існування Харківського університету виконували важливу просвітницьку функцію. Актуалізували її перш за все іноземні професори. Звертаючись у публічних промовах до історії наук та відтворюючи універсальну схему руху наук, вони прагнули легітимізувати утвердження моделі європейського університету в Російській імперії, яку вони розглядали як продовження світової практики розповсюдження освіти⁵. З іншого боку, історія окремих галузей знання, на їхню думку, мала важливе виховне значення. Наприклад, професор К. Роммель у своїй промові припускав, що викладання історії розвитку класичної філології з XV ст. із вказівкою на її успіхи спроможне „пробудити любов до цієї науки“⁶. Професор А. Дегуров закликав вдумливо сприймати результати історичних творів, роз'яснюючи різницю між історичним романом та професійними історичними дослідженнями на прикладах творів Ф. Вольтера, Д. Юма, І. Босюета, У. Робертсона⁷.

У подальшому просвітницький потенціал історико-наукових знань стали використовувати і вітчизняні науковці. Наприклад, П. П. Гулак-Артемівський 1819 р. у промові під час відкриття кафедри польської мови надавав характеристику „стану наук у Польщі“, маючи на меті „вказати головні періоди в долі польської мови поряд з науками та долею народу“⁸. Пізніше видавець „Українського журналу“ А. С. Склабовський надрукував 1824 р. вступну лекцію П. А. Загеплинського з історії астрономії, у передмові до якої він закликав автора до продовження цієї теми на сторінках журналу, тому що „історія наук“, на його думку, викликала широкий громадський інтерес⁹.

Просвітницьке значення мали, до певної міри, і вступні лекції, під час яких відбувалося ознайомлення з історичним розвитком окремої галузі знань, її сучасним станом, основною науковою літературою. Поряд з таким знанням, яке слугувало, на думку викладачів, для „належного пояснення науки“¹⁰, поступово впроваджувалася і критична (а по суті історіографічна) методика викладання, коли основні постулати дисципліни розглядалися в боротьбі різних точок зору, що призводило до формування у слухачів критичного мислення, пробуджувало самостійну думку.

Пізнавальний потенціал критичного способу викладання в Харківському університеті був визнаний та широко використовувався професорами етико-політичного відділення, також і під час навчання на ньому І. І. Срезневського. Вчений з особливою подякою зга-

дував свого викладача російського права (ймовірно мова йшла про І. М. Даниловича), який перед початком курсу видавав студентам стислий огляд, де „з кожного з основних питань були вказані джерела їх вирішення та найбільш важливі праці вчених, які викладали одне з цих рішень чи містили міркування з їх приводу“¹¹. Всі слухачі повинні були заздалегідь готуватися до занять за джерелами та літературою¹¹.

Таким чином, під час навчання І. І. Срезневського та його перших кроків як дослідника історико-наукові знання в університетській освіті та науці виконували потрібну функцію. Вони були важливою частиною професійної культури університетського науковця, складала основу способу викладання та мали просвітницький потенціал.

Аналізуючи розвиток традиції історіографічної рефлексії в Харківському університеті, також слід звернути увагу на зародження історіографічного знання у надрах філологічних дисциплін. Зважаючи на те, що сфери компетенції філологічної та історичної наук у першій половині XIX ст. не були ще чітко розмежовані, матеріал з історії класичної філології та російської словесності склав основу перших історіографічних екскурсів. Саме класична філологія становила галузь наукової спеціалізації Івана Євсєєвича Срезневського, батька І. І. Срезневського. Він вивчав класичні мови в Московському університеті, а в подальшому успіхи в цій галузі забезпечили йому кар'єрне просування та отримання викладацької посади у Ярославському (Демидівському) училищі, де І. Є. Срезневський працював викладачем кафедри „словесності давніх мов та російського красномовства“¹². До Харківського університету він перейшов вже як викладач кафедри російської словесності¹². Таким чином, до кола наукових зацікавлень батька входили як класична філологія, так і російська словесність. Інтерес до філологічного знання був притаманним й І. І. Срезневському.

Університетська освіта в галузі класичної філології передбачала не тільки пізнання граматичних структур, але й спроможність інтерпретувати зміст творів. Більшість праць, з якими знайомилися студенти, були історичними. Наприклад, це були окремі книги „Історії“ Геродота, твори Ксенофонта, промови Демосфена, книги „Іродової історії“, трактат Лукіана „Про спосіб писати історію“, з латинської словесності – уривки з праці Тита Лівія, „Історія“ Тацита, промови Цицерона, життєписи Плутарха та ін. „Пояснення“ античних творів вимагало, як правило, історичних коментарів. Разом із тим увага до праць окремих античних письменників надавала можливість та вимагала (згідно логіки викладання) ознайомити студентів старших курсів з цілісним поглядом на історію давньогрецької та давньоримської літератури. В Харківському університеті перші курси з історії класичних літератур розпочали викладатися ще у 1811–1812 навч. р.¹³ Згодом Х. Ромель зробив обов'язковим курс історії римської літератури в стінах Харківського університету. В часи навчання І. І. Срезневського в університеті у 1820-х рр. цей курс викладав видатний професор І. Кронеберг, лекції якого з історії німецької літератури не могли вмістити усіх бажаючих їх прослухати¹⁴. Таким чином, університетська освіта у галузі класичної філології передбачала знайомство студентів з найважливішими історичними творами доби античності, формувала поняття про розумовий рух в античному світі, про особливості розвитку історичної думки давніх греків та римлян та надавала поштовх інтересу до особистостей істориків.

При такій посиленій увазі до історії іноземної літератури природно виникав інтерес і до процесу розвитку вітчизняної словесності. Саме в Харківському університеті професором І. С. Рижським у 1809–1810 навч. р. був прочитаний перший у російських університетах курс історії російської словесності¹⁵. При цьому, як зазначав М. І. Сухомлинов, викладач не обмежувався вибірковим розглядом творів, але звертав увагу на зв'язок та послідовність літературних явищ¹⁶. І. С. Рижський планував навіть з часом написати підручник з історії російської словесності¹⁷, але смерть вченого 1811 р. не дозволила здійснитися цим намірам. Батько І. І. Срезневського не продовжив практику попередника, зосередивши свою увагу на викладанні естетики. Але в 1820-х рр. історія вітчизняної літератури стала традиційним елементом університетського філологічного навчання. Викладання цього курсу в Харківському університеті розпочав з 1823–1824 навч. р. екстраординарний професор Д. С. Борзенков¹⁸. Поширенню інтересу до історико-літературного процесу та до особистостей видатних „письменників історії“ сприяло видання 1822 р. підручника М. І. Греча „Досвід стислої історії російської літератури“¹⁹. На той час саме підручники з історії словесності взяли на

себе функції формування багажу історіографічних знань та їх розповсюдження в системі університетського викладання. Вважаючи літературу „виразником думок та почуттів кожного народу“¹⁹, М. І. Греч обмежував її витонченою словесністю та історією. Відтак в підручнику історичні праці розглядалися як різновид прозаїчних творів, а четверта частина підручника „Досвід тислосто історії російської літератури“ містила відомості про визначних літераторів, в тому числі й істориків, авторів загальних історій XVIII ст.

Таким чином, окремі питання теорії та історії історичної науки входили до змістовної частини конгломерату філологічних дисциплін, який мав назву „словесність“. Такий стан справ при розподілі сфер компетенції різних дисциплін зберігався до середини XIX ст.

У 1840-х рр. близький товариш І. І. Срезневського викладач кафедри російської словесності А. Л. Метлинський (який, доречі, також закінчив етико-політичне відділення та захистив магістерську дисертацію з політичних наук) не лише включав до своїх курсів історико-наукові сюжети, а й пропонував зробити їх серцевиною навчання. Його курс теорії прози, судячи зі змісту його програми, претендував на роль дисципліни наукознавчого профілю. У першій частині, яка була присвячена теорії філософських творів, розглядалися особливості різних галузей науки, форми наукових творів, наукова публіцистика, надавався нарис розвитку наукового знання в стародавньому та новому світі²⁰. Такий підхід відобразився і в тій частині програми, яка була присвячена історичним працям. Окрім питань, котрі представляли філологічний інтерес, до цього розділу були включені ще й питання історіографічного характеру, наприклад, „історія та історики Стародавнього Світу та Візантії“, а також „перебіг історичних досліджень в країнах Європи“²¹.

Розвиток літературознавчої думки підготував і теоретичні основи майбутньої історіографії. В ході розробки теорії літературознавства формувалися уявлення про безперервність історико-літературного процесу, особливості його періодизації та залежність цього процесу від суспільної думки й перебігу політичної історії. Була вироблена низка понять, таких як „хід словесності“, „літературні напрями та школи“, які стали інструментами пізнання сутності літературного руху та певною мірою сприяли зародженню нової галузі знань – „історії історичної літератури“. Слід зазначити, що саме в статті викладача Харківського університету Р. Т. Гонорського, де він намагався охарактеризувати стан вітчизняної літератури²², сучасні дослідники вбачають першу спробу дослідити літературу як специфічне явище зі своїм особливим внутрішнім життям та усвідомити її як самобутній процес²³. Нарешті, саме в літературознавстві була сформульована ідея про відображення літературними та історичними творами самосвідомості народу та істориків, яка пізніше буде покладена в основу знакових для інституціоналізації історії історичної науки історіографічних творів С. М. Соловйова та М. Н. Петрова.

Одночасно формувався інтерес до історії науки і у істориків Харківського університету. Вже в магістерській дисертації М. Корсуна „Міркування про те, в чому полягає суть історії і який належний спосіб її вивчення“, виданій 1824 р., була висловлена думка, що „вірна та повна історія наук історичних [тобто історіографія – Ю. К.], яка б уміщала в себе не одну тільки літературу, але й увесь ряд змін, які сталися з історією та різницю у способах уявлення її давніми та новими письменниками“²⁴, є рівноправною допоміжною історичною наукою поряд з джерелознавством та спеціальними історичними дисциплінами. І тільки єдність цих галузей знань, на думку автора, давала право історії „більше за інші науки служити знаряддям істинної просвіти“²⁵.

Таким чином, можливо говорити про те, що історіографічне знання було іманентно притаманним університетській історичній освіті й науці. В подальшому традиція історіографічної рефлексії в галузі історичних наук активно розвивалася науковцями університету. Вже в 1830–1840-х рр. викладач російської історії П. П. Гулак-Артемовський значну частину свого дворічного курсу з російської історії присвячував історіографічно-джерелознавчому вступові²⁶. Викладачі кафедри загальної історії В. Ф. Цих та М. М. Лунін також зверталися до історіографічної проблематики як у своїй науковій творчості, так і під час викладацької діяльності. Саме ці вчені стали засновниками „харківської школи“ істориків, характерною особливістю якої сучасні дослідники вважають розробку теоретичних проблем історії²⁷. При цьому суттєвою рисою їх теоретичних рефлексій була

нерозривність методологічних та історіографічних пошуків, а визначною особливістю лекційної діяльності цих двох істориків стало ініціювання викладання науково-критичним методом²⁸.

Таким чином, можна стверджувати, що історіографічне знання формувалося у першій половині XIX ст. як важлива складова гуманітарної університетської освіти.

З огляду на це, доречно припустити, що при викладанні курсів по кафедрі історії та літератури слов'янських нарідів, що була заснована в російських університетах Статутом 1835 р. та по якій передбачалося викладання філологічних та історичних дисциплін, історіографічним знанням також повинна була приділятися значна увага. Місію продовження традицій історіографічної рефлексії в галузі слов'янознавства узяв на себе перший викладач кафедри історії та літератури Харківського університету І. І. Срезневський.

На думку М. Ю. Досталь, сучасної дослідниці наукової творчості вченого, І. І. Срезневський з самого початку своєї наукової діяльності в галузі історико-славістичних досліджень виступив одним із зачинателів історіографії вітчизняного та зарубіжного слов'янознавства²⁹. Вже в харківський період діяльності він написав свої перші історіографічні праці, біографічні нариси, рецензії та замітки про історичні твори. Звернутися до історіографічного знання його підштовхували завдання популяризації слов'янознавства та утвердження у науковому середовищі нової галузі знання. Для досягнення цієї мети І. І. Срезневський ще під час закордонної подорожі запропонував розпочати видання славістичного журналу за участю О. М. Бодяньського та П. І. Прейса. За задумом вченого, часопис повинен був давати перш за все літературний та науковий огляд „ходу“ слов'янської словесності, фольклорних, етнографічних та історичних досліджень в слов'янських землях і в Російській імперії³⁰. На жаль, задум не був втілений в життя, але Срезневський не полишав своїх планів, пропонуючи М. П. Погодину, видавцю „Москвитянина“, виділити для слов'янських книг окремих відділ³¹.

І. І. Срезневський звертався до історіографічного знання і в процесі викладацької діяльності в Харківському університеті. Дослідник діяльності вченого в галузі історичної науки А. В. Крюков вважав, що саме в лекційні курси І. І. Срезневського, прочитані в Харківському університеті, вперше в Російській імперії були включені систематичні огляди з історії наукових знань у слов'янських народів³². Цьому сприяло те, що саме в харківський період його викладацької діяльності, за власними словами Срезневського, історико-етнографічний виклад предмету превалював над тематикою слов'янської філології³³. Але, на нашу думку, вирішальним тут було визнання вченим дидактичного потенціалу історіографічного знання та ефективності критичного способу викладання.

За свідцтвом сина науковця, І. І. Срезневський повернувся із закордонного відрядження „закінченим вченим з визначеними поглядами на науку та готовою до життя людиною“³⁴. До викладацької діяльності в Харківському університеті вчений приступив у 1842 р., маючи усталені погляди на професійні якості та завдання університетського професора. Охарактеризувати їх може висновок І. І. Срезневського про зміни у характері університетського викладання, що відбулись за п'ять років дії університетського Статуту 1835 р., яким він підсумував звіт про діяльність університету за 1842–1843 навч. р. Як зазначав учений, якщо „в 1835 р. не більше п'яти професорів викладали свої лекції не за іноземними посібниками“, „бідні засобами для примноження своїх вчених запасів не завжди могли слідкувати за рухом науки“, то вже на початку 1840-х рр. вимоги „з послідовністю“ слідкувати за рухом наук стали „обов'язком кожного російського університетського викладача“. На думку Срезневського, в цей час кожен викладач намагався „бути самостійним якщо не в системі, то в методі викладання, не відстаючи, по можливості, від сучасного руху своєї науки“³⁵.

Подібні переконання привели Срезневського до широкого використання критичних елементів у своїх курсах лекцій. Спираючись на записи лекційних курсів І. І. Срезневського, його син зазначав, що основною ідеєю батька, яку він рішуче став провадити з перших лекцій у Харкові й продовжував до кінця свого життя, було намагання пробудити у слухачів власну думку, зацікавити та привчити їх до самостійної наукової діяльності.

При цьому він не забував нагадувати молодим науковцям про важливість саморефлексії та обережності у висновках, наочно демонструючи особистим прикладом зразок критичного ставлення до власних наукових переконань³⁶.

Оцінки сина професора, щодо його високих викладацьких цілей та ідеалів, збігаються зі спогадами учня І. І. Срезневського, колишнього студента Харківського університету М. Ф. Де-Пуле, котрий згадував, що молодий професор „як ніхто міг захопити студентів до наукової діяльності“. За свідченням М. Ф. Де-Пуле, викладач на заняттях демонстрував як треба поводитися з першоджерелами. Не менш корисною для студентів мемуарист визнавав і „критику“ І. І. Срезневського. Історіографічний аналіз, який демонстрував на заняттях професор, Де-Пуле вважав „вельми оригінальним“. Спочатку Срезневський „виставляв авторитетами науки Востокова, Павловського, Добровського, Шафарика“, а потім зіштовхував їх з п'єдесталу, вказуючи на їхні слабкі сторони та часто-густо переходячи „із захопленого до іронічного відношення до них, хоча не розбиваючи остаточно їх авторитету“³⁷. Цікаво, що спогади про характер викладання І. І. Срезневського разом з враженням від його останньої прощальної лекції в Харківському університеті, у якій вчений критично поставився до наукової та лекційної діяльності як своїх товаришів по університету, так до своєї власної³⁸, підштовхнули Де-Пуле віднести І. І. Срезневського до типу вченого-критика³⁹.

В 1847 р., збираючись до Санкт-Петербургу, І. І. Срезневський планував короткочасне наукове відрядження з метою попрацювати у столичних архівах та бібліотеках. Так сталося, що після цієї поїздки вчений вже не повернувся працювати до Харкова, пов'язавши свою подальшу наукову та викладацьку долю з Санкт-Петербурзьким університетом. Але результатом наукової діяльності І. І. Срезневського у харківський період можна вважати розроблену ним програму викладання курсів зі слов'янознавства, яка з 1849 р. стала офіційною програмою викладання предметів по кафедрі історії та літератури слов'янських нарід у всіх університетах Російської імперії. Важливо відмітити, що саме ця програма затвердила в якості обов'язкового елементу викладання як філологічних, так і історичних курсів слов'янознавства рефлексивні компоненти. Так, історико-наукові питання були присутні у всіх чотирьох курсах загальної програми викладання. Вступна частина курсу „Загальний філологічний огляд слов'ян“ включала „загальний огляд змісту та успіхів слов'янської філології як науки взагалі та відносно до наших наукових потреб“; в курсі „Слов'янських старожитностей в філологічному відношенні“ окреме місце відводилося „огляду успіхів дослідження слов'янських старожитностей“; у вступній частині курсу „Історія та література слов'янських нарід“ розглядалися питання „про історію мови та історію словесності, як про частину історії освіти, так і про окреме ціле“, надавався загальний огляд історії слов'янської мови та літератури, огляд успіхів освіти у слов'ян та „огляд успіхів досліджень відносно історії та літератури слов'янських нарід“⁴⁰.

Таким чином, можна зробити висновок, що вже у харківський період історіографічні знання стали важливою складовою професійних переконань та наукових уподобань І. І. Срезневського. На нашу думку, важливим фактором цього стала традиція історіографічної рефлексії, яка була сформована та інтенсивно розвивалася в стінах Харківського університету. В подальшому вчений під час власної науково-викладацької діяльності розширив та поглибив цю традицію, а потім закріпив історико-науковий компонент у програмі університетського викладання дисциплін слов'янознавчого профілю, яка стала обов'язковою для всіх російських університетів.

¹ Колесник, И. И. Когда зародились историографические знания в России. Пути исследования проблемы. – История СССР, 1989, № 4, с. 136–151.

² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Х., 1905, с. 55.

³ Срезневский, В. И. Краткий очерк жизни и деятельности И. И. Срезневского. – В: Памяти И. И. Срезневского. Кн. 1. Пг., 1916, с. 10.

⁴ Уставы Императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов. – В: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1. СПб., 1864, с. 277; Положение о произ-

водстве в ученые степени. – В: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 1. СПб., 1864, с. 1138; Проект положения об испытаниях на ученые степени. – В: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. 1. СПб., 1875, с. 987.

⁵ *Киселева, Ю. А.* Истоки становления историографии как учебной и научной дисциплины в Харьковском университете: первая треть XIX века. – Харківський історіографічний збірник, 2010, вип. 10, с. 247.

⁶ *Роммель, Х. Ф.* О преимуществе и силе истинного и совершенного просвещения. – В: Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета. Х., 1811, с. 55.

⁷ *Дегуров, А. А.* О возрождении наук и перевесе, который они дали Европе перед прочими частями света – В: Речи, произнесенные в торжественном собрании имп. Харьковского университета. Х., 1812, с. 37.

⁸ *Гулак-Артемовский, П. П.* Речь в день открытия кафедры польского языка при Императорском Харьковском университете. – Украинский вестник, 1919, № 2, с. 140.

⁹ *Зателлинский, П. А.* Об астрономии. – Украинский журнал, 1824, № 21, с. 118.

¹⁰ Російський державний історичний архів (РДІА). ф. 733, оп. 95, спр. 691, арк. 12.

¹¹ *Срезневский, И.* О научных занятиях студентов. По поводу письма профессора Дройзена. – ЖМНП, 1869, № 12, с. 250.

¹² Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Х., 1905, с. 54.

¹³ Обзорение публичных чтений в имп. Харьковском университете в 1811–1812. Х., 1812, с. 17.

¹⁴ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Х., 1905, с. 170.

¹⁵ Обзорение публичных чтений в имп. Харьковском университете в 1809–1810. Х., 1810, с. 14.

¹⁶ *Сухомлинов, М. И.* Исследование и статьи по русской литературе и просвещению. Т. 1. СПб., 1889, с. 83.

¹⁷ Известия о жизни и смерти И. С. Рижского. Х., 1811, с. 5.

¹⁸ Обзорение публичных чтений в имп. Харьковском университете в 1823–1824. Х., 1824, с. 12.

¹⁹ *Греч, Н.* Опыт краткой истории русской литературы. СПб., 1822, с. 4.

²⁰ Вопросы для испытания молодых людей, желающих поступить в число студентов Харьковского университета. Х., 1849, с. 8.

²¹ Там само, с. 9.

²² *Гонорский, Р. Т.* Нечто о нашей живописной прозе и о нынешнем состоянии русской словесности вообще. – Украинский вестник, 1816, № 4, с. 29.

²³ Возникновение русской науки о литературе. М., 1975, с. 184.

²⁴ *Корсун, Н.* Рассуждение о том, в чем состоит сущность истории и какой надлежащий способ ее изучения. Х., 1824, с. 18

²⁵ Там само, с. 9.

²⁶ РДІА. ф. 733, оп. 95, спр. 667, арк. 22; РДІА. ф. 733, оп. 95, спр. 715, арк. 3.

²⁷ *Стельмах, С. П.* Исторична думка в Україні XIX – початку XX ст. К., 1997, с. 22.

²⁸ *Киселёва, Ю. А.* Историографические сюжеты в творчестве ученых-историков Харьковского университета первой половины XIX века. – Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2011, № 965: Сер. Історія, вип. 43, с. 227.

²⁹ *Досталь, М. Ю. И. И.* Срезневский и его связи с чехами и словаками. М., 2003, с. 376.

³⁰ Там само, с. 104.

³¹ *Барсуков, Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. 6. СПб., 1892, с. 385.

³² *Крюков, А. В. И. И.* Срезневский как историк: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1977, с. 16.

³³ *Барсуков, Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина. Кн. 6. СПб., 1892, с. 381.

³⁴ *Срезневский, В. И.* Указ. соч., с. 15.

³⁵ Отчет о состоянии Императорского Харьковского университета за 1842–1843 у.г., составленный по поручению Совета И. Срезневским. Х., 1843, с. 121.

³⁶ *Срезневский, В. И.* Указ. соч., с. 34.

³⁷ *Де-Пуле, М. Ф.* Харьковский университет и Д.И. Каченовский: культурный очерк и воспоминания из [18]40-х годов. – В: Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. Т. 1. Х., 2008, с. 301.

³⁸ Там само, с. 301.

³⁹ Там само, с. 307.

⁴⁰ Программа преподавания славянской филологии в Санкт-Петербургском университете. СПб., 1849.; РДІА, ф. 733, оп. 50, спр. 553, арк. 6–16.